Було се зимою в початку 1896 року. По вічу в Перемишлі запросили мене торецькі читальники, а головно посол Новаківський, поїхати з ними до Торок. Я давно бажав бути в Торках і радо згодився поїхати, а двомилева їзда саньми по снігу при світлі місяця була для мене радше принадною, ніж страшною. їхала нас спора купка. Мені прийшлося сидіти в санках Андрія Крицького, старого селянина, котрого я пізнав на вічах як доброго бесідника. Дорогою я пізнав його ще ліпше як оповідача. Ми мали час розбалакатися, а Крицький оповідав невтомимо. Він знав усіх у селі, знав історію кождої хати, кождого закутка, а пам’ять його сягала хоч недалеко, а все-таки пару літ поза 1848 рік. Про остатні роки панщини були його оповідання, власне, найцікавіші, найглибше запали мені в тямку. Може, колись мені вдасться описати їх у цілості (д. Крицький жиє досі й дай йому боже ще жити много літ!). А тепер я передаю з пам’яті одну частину з його оповідання — не дословно, а так, як вона уформувалася в моїй пам’яті.

— Я ще був молодий, коли панщину скасували, — оповідав Крицький, — тілько три роки я робив її. А проте буду ті три роки тямити, доки мойого життя. Люті часи були, паночку! Теперішня молодіж, богу дякувати, не має і поняття о тім, що тоді діялося. І нехай не має! Не треба їй мати. Та дещо таки повинна би знати. Те, що ви розповіли в своїх "Панських жартах", то правда, але то не вся правда. Ви того, пане, не могли знати докладно, бо вас тоді ще й на світі не було. А хто того сам не бачив на свої очі, той не може собі те так легко зміркувати. Подивіться на наші поля, пане! Богу дякувати, землиця благословенна, навіть найбідніший може жити, коли тілько має пару здорових рук і охоту до праці. Еміграційної гарячки ще тут не знаємо. Їмо хліб житній або пшеничний, вівсом коні годуємо, голоду не терпимо. Маємо своє тягло, свої ковані вози, маємо в селі школу, читальню, склеп громадський, а зате не маємо ані одного жида. Одним словом, стоїмо на власних ногах, оскілько то в Галичині хлоп може стояти на власних ногах.

Та не питайте мене, як тут виглядало перед 1848 роком! Досить вам буде лиш тілько сказати, що в цілім селі не було ані однісінького воза.

Тільки у пана були вози, а у хлопів тільки сани. Саньми звозили літом збіжжя до стоділ і сіно до стогів, на санях вивозили обірник на поле, на санях, чи літо, чи зима, вивозили й умерлих на кладовище.

Ну, та вмерлому байдуже. А як жили живі! Я тільки про себе скажу. Мій тато був з Медики родом, мав двох братів — усі три були хлопці гарні, спосібні. Взяв пан одного до двора за льокая, поїхав з ним до Бродів і там програв його в карти другому панові. Ще й досі десь там в Брідщині є фамілія Крицьких, — то наші свояки. Вернув пан додому, взяв другого брата до двора, поїхав з ним до Варшави і знов десь його запропастив. То мій тато бачить, що й його жде таке саме, взяв та й утік сюди, до Торок. Нібито під одним паном було, але все воно дальше від пана, і якось так йому минулося. Бідував тато дуже, оженився бідно, не було з чого жити, а тут на панщину гонять. Ледво мені дванадцять літ минуло, мусив я йти на панщину. Ой, назнався я за три роки всякого знущання! Не дай боже й згадувати!.. Та я не про себе вам розповім.

Був у нас в селі бідний та нещасливий чоловік, Онопрієм звали. Таки направду, що був і бідний, і нещасливий. Нині нібито бідніші бувають і живуть на світі, халупники без кроку поля, навіть комірники між людьми по-людськи виглядають. Тоді не те було. Онопрій мав хатину, мав огородець, мав півпрута поля. Тепер би то був сякий-такий господар, а тоді називався пішак. Як нині бачу його. Згорблений, з запалими очима і лицем такої краски, як земля свята, босий зимою й літом, без капелюха, ані шапки,— принаймні я ніколи не бачив, аби голова у нього була чим-будь накрита; сорочка груба, з міхового полотна, чорна, як стеля в курній хаті; поверх сорочки стара, здолини обігнила і обшарпана веретянка, підперезана ликом або перевеслом,— оце була вся його одіж, чи то зима, чи літо. Все зігнутий ходив, усе звільна, ледво ліз, усе щось жвав у роті і все голодний був. Ми, хлопці, чи то пасучи панські вівці, чи роблячи яку іншу роботу, не раз сміялися з нього, дразнили його. Він ніколи не вгнівався, не підніс голосу, а все якось так покірно, таким приниженим та прибитим голосом відповідав:

— Так, дітоньки, так! Жартуйте здорові. А хлібця дайте, коли маєте, бо бігме, що ще-м його, святого, сьогодні в роті не мав...

— А що ж ви раз у раз жвете, Онопрію? — питаємо бувало.

— Ет! — відповідав він неохітно і, понуривши голову, важко зітхав.

— Онопрій жвачку жве! жвачку жве! — крикне бувало дехто з пастухів. Інші підхоплять, регіт піде по толоці, а Онопрій нічого, відвернеться та й шкандибає до своєї роботи. Раз тілько я бачив, що він тайком отирав собі очі брудним рукавом своєї веретянки.

Жінка у нього була зла, так говорили в селі. На вигляд не можна було того по ній пізнати, бо молодиця була вродлива, здорова, рум'яна й весела. Тілько пізніше я зрозумів, яка лиха доля спарувала їх обоє. Онопрій довго парубкував, служив при дворі, свойого не мав нічого, аж нараз пан казав йому брати Марту. Се було його нещастя, бо Марта взяла його під ноги, притлумила, прибила до землі, морила голодом, навіть казали, що била його вечорами, а сама бігала за двораками. За такою жінкою Онопрій швидко постарівся, згорбився, пожовк і зів’яв, зробився "гусячим повітрям", як казали в селі.

Не знаю вже, по якому там інвентарю, досить що Онопрій, хоч нібито господар, а не наймит, був майже день у день на панщині. Здається, що жінка гонила його сама робити понад припис платні дні. Та яка то його робота була? У бідолахи не було сили за хруща, і коли інші не допомогли йому чи то на загоні, чи в стодолі, то отаман не жалував нагайки, бив, копав ногами, аж кості у старого тріщали. А він терпів, ані пари з уст не пускаючи. І диво! Не раз здавалося, що не встане від тих нелюдських побоїв, що всі кості у нього поламані,— аж ні. Полежить троха, постогне тихенько, а далі встане та й знов помаленьку починає порпатися, нібито робити щось, не швидше й не ліпше, як і перед бійкою.

Одного разу — як нині тямлю і до смерті того не забуду — було якось коло полудня. Саме пшеничні жнива були. Вигнали людей громаду на панський лан, і, власне, вже один вижали. Треба було йти на другий лан, аж ген на другім кінці поля, за гостинцем. Ви, пане, не думайте, що така проста річ була перейти з одного лану на другий. То нині люди переходять з ниви на ниву, серпами поблискують, віддихають повними грудьми, простують крижі, перекликаються, вітаються, жартують або про здоровля питають. Тоді не те було. Пани все лоточили своїх наставників: "Не вмієте порядку держати, часу багато тратите, поки з одного лану на другий перелізете". А наставникам то що? Вони на конях, нагайки в руках... То скоро одного лану діжнуть, зараз кричать:

— Ану щодуху на другий лан! Далі!

І пускають коні тропом, а всіх женців, старих і малих, серед сквару і спраги, серед куряви чи дощу, женуть перед собою. Втомлені важкою працею, не вспівши віддихнути, люди біжать, що можуть вискочити. Звісно, що молоде та сильне, те біжить наперед, кричить, вівкає, регочеться, так що здалека думав би, що яке сполошене весілля жене по полю. Але вагітні жінки, старі баби та діти не можуть надужати, лишаються ззаду. Ой, гірка їх доля! Отаман на коні за ними, пере нагайкою, не питає, чи по плечах, чи по голові. Біжать, бідні, падуть у рови та борозди, не раз під кінські копита. Ой, пане, кілько то разів я бачив, як вагітні жінки отак падали, а вставши, мали на плечах сорочку, пописану червоними басаманами! Се нагайка крізь полотно тіло попрогризала.

Отже, раз гнали отак громаду з одного лану на другий. Бігли людонькове польовою стежкою, задихані, червоні, присипані пилом, очі кров’ю поналивані, бо спека була велика. Я стояв край дороги, пас панські коні на перелозі. Пробігли попри мене насамперед парубки, далі дівчата, потім чоловіки, а ззаду стариня ногами набиває. І Онопрій був між ними, та він на самім заді лишився. Так і видно, як коліна під ним дилькочуть, а роззявлені уста силуються захопити якмога більше

повітря. Та де тобі, не може, бідолаха, за другими наспіти. А отаман ось-ось за ним на коні. Ще хвилька, аж тут як не роздасться крик:

— Prędzej, chamie, prędzej!*

І рівночасно свиснула нагайка, чорною гадюкою блиснула в повітрі і обвилася довкола голих по коліна Онопрієвих ніг. Легенький ляск, знов блиснула в повітрі нагайка і знов окрутила голі ноги старого. Він тільки ойкнув і повалився на землю, а на ногах відразу виступили два широкі червоні перстені, і з них помалу почала виступати кров.

Отаман зупинив коня.

— Wstawaj, drabie!* — кричав до Онопрія.

Той звільна, натужуючися, почав підніматися догори. В тій хвилі нагайка ще раз оперезала його плечі. Він похилився, мов зігнута лоза, і в тій хвилі щось чорне та тверде випало у нього з-за пазухи і покотилося до рову. Онопрій сягнув рукою по свою згубу, та не встиг захопити її на лету.

— Co to jest?* — крикнув отаман, бачачи його рух.

— Та... та... так, — лепотів Онопрій.

— Podejm i podaj tu!* — кричав отаман.

Онопрій, усе ще згорблений, весь тремтячи, зліз до рову, підняв і подав отаманові те, що випало у нього з-за пазухи. Отаман довго придивлявся тому предметові, а Онопрій стояв перед ним без шапки, зложивши руки на груди, мов до молитви. Я не зводив очей із його ніг. Коліна раз ураз дилькотіли, мов у чоловіка, що дуже змерз, а з червоних перстенів на худих та чорних від бруду литках тоненькими смужками плила вдолину кров і швидко всякала в сірий пил дороги.

— Co to jest? — запитав нарешті отаман Онопрія.

— Та... та... то.... то хліб.

— Co? Chleb?*

— Ну, так, мій хліб. Я такий їм. У других людей то — макух, а у мене, паночку, хліб.

Отаман ще хвилю держав Онопріїв хліб у руці, оглядав його, нюхав, а далі рука в нього якось дивно задрожала, він шпурнув тим хлібом геть на поле, швидко видобув із кишені хустку і почав обтирати собі очі. Навіть він розплакався.

Знаєте, пане, повідають, що десь колись пан-біг зробив таке чудо, що заставив каміння плакати. Певно, що то чудо було, божа сила. Але, грішний чоловік, я думаю, що то було більше чудо, коли отой наш отаман заплакав над Онопрієвим хлібом. Я малий тоді був, чотирнадцять літ, а як побачив його сльози, того чоловіка сльози, що був для нас як огонь, як звір без серця, то мене щось шпигнуло мов ножем у серце. Я до тої хвилі нічого не розумів, не застановлявся: казали робити, я робив; били, я терпів, бо бачив, що й другі так само роблять. Я й не думав, щоб то могло бути інакше, навіть не розумів, чи то зле так, чи добре. Противно, не раз мені говорили, що то так треба, що так пан-біг дав, що хлоп лінивий і треба гнати його до праці. Але оті отаманські сльози відразу все в моїй душі перевернули. Я пізнав, що мусить бути страшне зло, страшна кривда на світі, коли навіть такий звір мусить над нею заплакати.

Отаман помовчав хвилю, ще раз обтер очі хустиною, а потім, винявши з череса якийсь гріш, кинув його Онопрієві і сказав:

— Na, masz! Idź do karczmy! Kup sobie chleba! A zaraz tam wychodź do roboty!*

І, не дожидаючи довше, затяв коня і пігнав за женцями, а Онопрій, понуривши голову та не озираючи навіть закровавлених ніг, потюпав дорогою до села. А коли геть відійшов, я підняв його той хліб і сховав його за пазуху. Зразу я думав на сміх показати його іншим пастухам, аби побачили, яку то жвачку жве щодня старий Онопрій, але, коли я взяв макух у руку, проняв мене такий жаль, що я й собі ж отам, серед поля, при панських конях, заплакав, мов мала дитина. І, прийшовши вечором додому, я сховав той макух у скритку за стріхою і держу його донині і внукам своїм лишу на пам’ятку.

То вже були остатні панщизняні жнива. О велицідні потім скасували панщину, і люди вже веснували на своїм. Старий Онопрій не врадувався, все однакий був.

— Що вже мені свобода! — зітхав він. — Будьте собі свобідні, а моє вже пропало.

Одного ще тілько бажав: покушати свого власного житнього хліба...

— От би мені хлібця житнього з власного поля покушати! — говорив не раз. — Може би, я аж тоді засмакував свободу.

Жнива надходили. Жито вродило на чудо, вище хлопа, а колос, як праник. Старий Онопрій день у день рано вибігав на свій загін, придивлявся своїому житу, зі страхом слідив кожду хмару, зривав колосок і вилущував зернятко, чи вже можна жати. Дождався нарешті, затвердло зерно, пополовіло стебло, похилилося вниз. Ще люди й не збиралися на жниво, а старий Онопрій одного дня взяв серп та й пішов на свій загін.

— Вижну два-три снопи, витовчу зерно, змелю на жорнах, аби тілько покуштувати хлібця святого.

Вечоріло. Я ще з одним хлопцем вертав з поля від сіна. Йдемо стежкою поміж жита, розмовляємо, аж глянь — перед нами щось повзе та шелестить. Підбігаємо ближче — а се старий Онопрій. Нажав три снопи жита, поклав один на голову, другий на одно плече, а третій на друге, згорбився вдвоє і лізе додому. Снопи великі, жито вродливе, так що колосся аж землею за ним тягнеться. Ідемо за ним, розмовляємо, жартуємо, і все то один, то другий, ніби ненавмисне, стане йому на колосок. А у нього й на тілько сили нема, аби відірвати колосок від стебла; за кождим разом стане і, не обертаючися, жалібно спокійним голосом говорить:

— Ей, хлопчики, та дайте спокій! Адже се хлібець святий!

Жаль нам його стало, ми перестали йому збитки робити, а далі я сказав:

— Дайте, татусю, я вам занесу ті снопи до хати!

— Ні, синку, вже я сам!

Провели ми його аж до хати. Жінки його не було дома, двері були засунені зсередини. Поки ми найшли деревляний ключ під стріхою, поки відімкнули двері, Онопрій стояв, усе ще держачи снопи на собі. А коли двері отворилися, він якось прожогом кинувся досередини, та спотикнувся на порозі і тихенько, разом зі снопами, впав на землю. Так, немовби присів. І тихо. Снопи вкрили його.

— Що вам, татусю? — питаємо знадвору.

Не.відповідав. Вбігли ми до сіней, відкинули снопи, а він лежить на землі, лицем вниз, неживий.

Не дочекав покуштувати свобідного хліба...

---

* Скоріше, хаме, скоріше! (польськ.)—Ред.

* Вставай, ледацюго! (польськ.) —

* Що це? (польськ.) — Ред.

* Підійми і подай сюди! (польськ.) — Ред.

* Що? Хліб? (польськ.) — Ред.

* На, маєш! Іди до корчми! Купи собі хліба! І зараз же виходь до роботи! (польськ.) — Ред.